

Alisabri ŠABANI

## CIVILNO DRUŠTVO I SOCIJALNI KAPITAL

---

Socijalni kapital je, prema teorijskom ishodištu, skup participacija raznih civilnih udruženja koja svojom povezanošću i organizovanim djelovanjem čine pejisaž političkih i društvenih definicija šta jeste i što bi trebalo da bude društvo. Među prvim studijama te vrste jeste Tocquevilleova studija *Democracy in America*<sup>1</sup> u kojoj on naglašava da je uloga dobrovoljnih udruženja ključna za stvaranje društvenog povjerenja. On polazi od situacije da je građanin nemoćan, i sukladno tome, nemoćan da zaštiti svoju slobodu. Građanin se nužno udružuje s drugima u cilju zaštite stečenih ili osvojenih sloboda, ali: " jasno je da će tiranija neizbježno rasti zajedno sa jednakošću".<sup>2</sup> Udruženja koja su formirana na dobrovoljnoj bazi i u okviru civilnog života, bez referiranja na političke ciljeve, predstavljaju oblike u kojima se život socijalizira i udružuje u više forme. Tocqueville sklonost Amerikanaca ka udruživanju shvata kao potrebu za zabavom, ali ujedno i organizacioni način kako da se riješe ozbiljni problemi, kao što su: izgradnja škola, vjerskih i zdravstvenih ustanova i sl. Tako, poredeći tu situaciju sa Evropom, gdje će osoba poduzimajući bilo šta u Francuskoj naići na vladu, u Engleskoj na staleškog pripadnika, u Americi će naići na udruženje koje tretira sadržaj akcije. Stoga su građani prinuđeni da nauče dobrovoljno pomagati jedni drugima, u suprotnom padaju u stanje nemoći i njihova samostalnost će uveliko biti u opasnosti. Ukoliko nemaju sklonosti ka organizovanju udruženja po pitanju raznih potreba, civilni život će biti po sebi ugrožen. Ljudi koji izgube moć postignuća ciljeva bez suradnje s drugima, brzo upadaju u stanje barbarizma<sup>3</sup>. Unutar asocijacija i udruženja, osjećanja i stavovi su ojačani istomišljenicima i na taj način duh se razvija po principu recipročnog uticaja među članovima. Preko ovih oblika organizovanja održavaju se i obnavljaju ideje o raznim aspektima života, koji je po sebi pun nepredvidljivosti, i vlade ga ne mogu u potpunosti regulisati, niti zakonski reducirati. U suprotnom, akti

---

<sup>1</sup> Tocqueville, Alexis de, 1966, first published 1840 *Democracy in America* New Rochelle, New York: Arlington Press

<sup>2</sup> Tocqueville, 1966, p. 114

<sup>3</sup> *ibid.*, p.116

vlade mogu biti kontraproduktivni i opasni. Ona naprosto nije kompetentna da održava protok ideja jer je formirana na temelju striktnih pravila i nikad nije lako razlikovati njene savjete od naređenja<sup>4</sup>.

Prostori osvajanja slobode se odvijaju u sferi primordijalnih dualizama kao što su javno/privatno, muško/žensko, tijelo/duh, kuća/država, unutar-nje/vanjsko, aktivno/pasivno, socijalno/relaciono, individualno/herojsko i sistemsko/slučajno. Iskustvo privatnih sloboda uključuje uvježbanost i sposobnost vođenja borbe u javnoj sferi za privatne slobode, i tek javnom akcijom ili politikom, privatne slobode prerastaju u javne slobode. Segmentirani oblici slobode u privatnom životu postaju modeli za javne oblike slobode. Većina građanskih udruženja kroz oblike borbe imali su u osnovi strategiju demoniziranja zabrane, oličene kroz državu, i mobiliziranje svog članstva na aktivnost i javnu vidljivost. Na taj način se unosio ton demokracije i privatna sloboda se institucionalizirala kao javna sloboda. Performativna privatnost je postala sjedište slobode i aktivni sudionik u oblikovanju javnih sloboda. Tokom novije historije uočen je niz udruženja i organizacija, izraslih na definiciji privatnih sloboda, a osnove udruživanja su imale nekoliko zajedničkih odrednica:

- interes udruženja je situiran u kulturi, prije nego određen kulturom
- oblik borbe za ostvarenje interesa je predstavljao velikim dijelom eksperiment u samooblikovanju ideja
- udruženja su sebe percipirala kao ona koja imaju manje slobode u odnosu na javno proklamovane slobode
- snažni naglasci na personalnim aspektima slobode
- kooptiranje udruženja kao značajnog kreatora novih sloboda
- razumijevanje udruženja kao potrošača u kapitalizmu
- objašnjavanje i naglašavanje razlike između sebe i drugih

Prostori borbe udruženja za slobodu se vezala najčešće za: autonomiju, slobodu izbora, odgovor na pitanje šta sam ja i mi, tijelo, samorealizaciju, ispunjenje, samopoštovanje. Univerzalije na koje su se nadovezivale su se uglavnom odnosile na ojačavanje i zaštitu vlastitog osjećaja mira, sreće, vlastitoj definiciji dobrog života, osjećaj vremena u prostoru i kontinuitet, pripadanje, pravo na nesigurnost, pravo na negativnost, mobilnost, civilizovanost, nacionalni ponos, nevezanost i blagostanje.

U suštini većina udruženja su nastojala, kao i danas, da na mikronivoima

---

<sup>4</sup> *ibid.*, p. 117

reduciraju kompleksnost i nepredvidljivost okolinskih prilika na predvidljive dimenzije u kojima je moguće funkcionisati u skladu sa zadatim idejama udruženja. Kulturalne analize civilnih udruženja naglašavaju da su ona predstavljala oblik bijega iz kulture u subkulturu i da su se vraćala u kulturu, nakon osvojenih i priznatih sloboda, tako što su ojačavali dominantnu kulturu.

Pojam je u širu upotrebu ušao preko L.J. Hanifana, *Community Center*<sup>5</sup>, u kojem konstatira da je community jedino moguća u kategorijama udruženja i organizacija i da se na taj način izražava puni vitalitet američkog načina života, kao jedna od njegovih mogućnosti, prepoznata kao kapital.

James Coleman u radu *Social Capital in the Creation of Human Capital*<sup>6</sup> uvodi pojam socijalnog kapitala kao teorijsku inicijativu polazeći od pretpostavke da akter u socijalnom životu nema "mehanizam za akciju", ali ima na raspolaganju akciju zasnovanu na racionalnom izboru. Na taj način pojedinac postiže kontrolu nad izvjesnim resursima i događajima, ali pristup može realizovati posredstvom socijalnog kapitala. Socijalni kapital je definiran njegovom funkcijom i predstavlja neke aspekte socijalne strukture koje omogućuju relaciju akter- akcija unutar strukture. Kao i drugi oblici kapitala, socijalni kapital omogućuje postignuća koja ne bi bila moguća bez njega i može biti specifičan za određene aktivnosti. Neke forme socijalnog kapitala mogu biti neupotrebne za druge ciljeve, tako da nije riječ o fiksiranoj kategoriji. Socijalni kapital pripada strukturi odnosa između i unutar aktera. Nije situiran posebno ni u jednom akteru niti u fizičkom smislu, ali svrhovita udruženja funkcionišu kao kapital i kao resurs za pojedinca. Coleman ističe da vrijednost pojma socijalni kapital leži u činjenici da identificira određene aspekte socijalne strukture. Funkcija, identificirana pojmom socijalni kapital, je vrijednost onih aspekata socijalne strukture za aktere kao resursima koje mogu upotrijebiti da ostvare ciljeve. Koncept socijalnog kapitala sadržava ujedno i računanje na pomoć u različitim akcijama koje poduzima pojedinac i pomoć kroz mikro ka makro tranziciji bez elaboriranja socijalno strukturalnih detalja koji se u procesu radnje pojavljuju. Coleman<sup>7</sup> naglašava da ono što čini socijalni kapital upotrebljivim resursom za aktere jeste skup obaveza, očekivanja i pouzdanosti strukture. Informacioni kanali su takođe bitni za nesmetani protok akcije, potom norme i efektivne sankcije. Svi ovi preduslovi konstituiraju jake oblike socijalnog kapitala. Osobina socijalnih

---

<sup>5</sup> Hanifan L. J. (1920) *The Community Center* ( Boston: Silver, Burdette and Co.) p.78-79

<sup>6</sup> Coleman, James, S., 1988 " SocialCapital in the Creation of Human Capital", *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, p.95-120.

<sup>7</sup> *ibid.*, p.108-118.

odnosa o kojima ovisi efektivnost normi jeste nastojanje da se negativni vanjski uticaji ograniče, a da se podstaknu pozitivni. Ali, u nizu socijalnih struktura norme nisu efektivne. Razlog je nedostatak zatvorenosti i zaokruženosti socijalne strukture. U otvorenim strukturama, poput pretpostavke da akter A, imajući relacije sa akterom B i C, može izvesti akciju da nametne negativne eksternalije prema B ili C ili prema oboma.. Dok oni nemaju međusobne relacije, ali imaju sa D i E, ne mogu udružiti snage da sankcioniraju A u cilju da onemogućavaju njegove akcije. Ukoliko B ili C mogu pojedinačno reagirati sa podjednakom kontrakcijom prema A, rezultiraće neutralizacijom njegove akcije, ali ako nemaju tu snagu, akcija A će biti i dalje moguća. U zatvorenim strukturama, poput izvedene relacije, B i C mogu sankcionirati A ili ohrabriti druge da to urade. U slučaju normi nametnutih djeci od strane roditelja, zatvorenost strukture zahtijeva nešto kompleksniju strukturu, koju Coleman naziva intergeneracijskom zatvorenosću. Intergeneracijska zatvorenost predstavlja odnose između roditelja i djece i relacije izvan familije. Vertikalne relacije predstavljaju odnose kroz generacije, između roditelja i djece, dok horizontalne relacije predstavljaju relacije unutar generacije. Akter A predstavlja roditelja djeteta B, a akter D predstavlja roditelja djeteta C. Relacije između B i C predstavljaju odnose između djece koji su uobičajeni. Odnosi jednostavnjo zahtijevaju da se svakodnevno odvijaju kako bi se mogla konstruisati predvidljivost odnosa za svakog aktera. Za izvedenu relaciju evidentna je intergeneracijska zatvorenost, ali početna relacija nema tu osobinu. To znači da sueksterne figure u početnoj relaciji istog generacijskog statusa, tj. djeca su u relaciji sa svojom generacijom kao i roditelji sa svojom, a u izvedenoj relaciji to je narušeno. Praktične konsekvence su izražene kroz skup efektivnih sankcija koje mogu upravljati ponašanjem. U zajednici tipa izvedene relacije, roditelji A i D mogu kontrolirati aktivnosti djece i dogovoriti se oko onoga što je poželjno, i kakve mogu biti sankcije. Roditelj A je ohrabren roditeljem D u kontroliranju ponašanja djece B i C. Na taj način se osigurava količina socijalnog kapitala dostupnog roditelju u vaspitavanju djece. Kompaktnost socijalne strukture je važna za formiranje pouzdanosti socijanog kapitala, osobito na mikrorazinama. Pouzdanost omogućava rast obaveza i očekivanja. Izbjegavanje obaveza je forma nametanja negativnih eksternalija karakterističnih za labave strukture.

Pierre Bourdieu u studiji *The Forms of Capital*<sup>8</sup> ističe da socijalni svijet predstavlja akumuliranu historiju, pa shodno tome i capital. Kapital je u

---

<sup>8</sup> Bourdieu, Pierre. 1986. "The Forms of Social Capital." Handbook of Theoriz and Research for the Sociology of Education, ed.by John G. Richardson, Greenwood Press: New York, p.241-257.

rukama vladajuće klase koja je u poziciji da prisvaja socijalnu energiju u obliku kulture i otuđenog rada.

Robert Putnam je razvio propulzivni pojam socijalnog kapitala, naročito u radovima *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*<sup>9</sup> i u *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*<sup>10</sup>

Civilno društvo-država predstavlja jednu od osnovnih antinomija savremenih društava. U civilnom društvu se artikulišu interesi niza neujedinjenih posebnih grupa, ali sposobnih da se udruže i da formulišu svoje zahtjeve. Civilno društvo je neuređena, difuzna, često nepredvidljiva okolina za organizovane grupe, ali ta neuređenost nije izvor nasilja i institucionalizovane sile. Institucionalni oblik vladanja i uređenja društva, pa prema tome implicitno i institucionalnog oblika nasilja, po definiciji pripada državi. Civilno društvo predstavlja okvir u kojem je moguće poduzeti različite aktivnosti u svrhu obezbjeđivanja stečenih sloboda i osvajanja novih. Problem je razmatran još od Adama Smitha i G.V. F. Hegela. Oni su ovu dihotomiju razumijevali kao centralnu osobinu modernog društva. Adam Smith je uvidio da pojedinac, usljed društvene podjele rada, ma koliko bio motivisan privatnim interesom i uvećanjem vlastitog dobra, u osnovi doprinosi opštem dobru, dok je Hegel rješenje dihomije pronašao u modernoj državi sposobnoj da na sebe preuzme dio rizika i ublaži, u izvedenom smislu, razliku javno-privaatno. No, društvena praksa je pokazala da su društva sa različitim historijskim i kulturnim backgroundima kreirala drugačija iskustva, a potom i potencijale. To ne dozvoljava uniformnu definiciju civilnog društva ali dopušta zapažanje da je ono alternativa državi i ta činjenica predstavlja kriterij varijablu. Tamo gdje je država uspijevala institucionalizirati ideje o tome kako nešto treba da izgleda u međuljudskim odnosima (strukturama), time se sužavao prostor civilnog društva. Niz je primjera redukcije prostora civilnog društva, osobito u totalitarnim, gdje se upravljalo procesima krajnje rigorozno i sa jakim mehanizmima socijalne kontrole (npr. izbor bračnog druga, izbor zanimanja, kontrola rađanja i sl). Civilno društvo je izvor i niza subkultura, socijalnih pokreta, socijalnih eksperimenata i ono jednostavno funkcionira kao društvo nasuprot državi.

Neke forme socijalnog kapitala imaju investivne osobine, tako da će akteri

---

<sup>9</sup> Putnam, Robert, with R. Leonardi and R. Nanneti, 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, N.J. Princeton University Press

<sup>10</sup> Putnam, Robert; *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, *Journal of Democracy*, 6. p. 65-78.

na temelju racionalnog izbora investirati u socijalni kapital. Na taj način postoji izvjesna jednakost između profesionalnih i dobrovoljnih udruženja.

Iz ovih mikrosituacija moguće je shvatiti kako socijalni kapital funkcionira kao mogućnost ili aspekt zajednice. Usmjerenost socijalnog kapitala ne izražava se samo u odnosu na postojeću strukturu, nego uključuje i vremensku dimenziju budućnosti, u smislu da se i buduće generacije mogu oslanjati na njega. Kapital je općenito konstituiran od prirodnog, humanog i, na kraju, socijalnog kapitala kao izvedenice proizvedenog bogatstva koje je moguće održavati u kategorijama moraliteta zajednice i ostvarenog materijalnog fundusa. Međutim, ne postoji prosta veza između stvorenog bogatstva i trenutne ekonomske situacije. Ta veza je omogućena socijalnim kapitalom. U teoriji je to još uvijek pitanje, a uglavnom je koncentrirano na pitanje kako se mjeri socijalni kapital. Očigledno je da države, oblasti, regije, gradovi sa istom količinom prirodnog, fizičkog i ljudskog kapitala nemaju isti stepen ekonomskog i socijalnog razvitka. Konvencionalne mjere razvoja, poput direktnog investiranja, mogu djelimično objasniti razlike u razvoju. Golem dio varijance razlike pripada kvaliteti socijalnog kapitala. U teoriji se pojam socijalnog kapitala odnosi na set normi, mreža, organizacija preko kojih akteri ostvaruju pristup moći i resursima i kroz koje se ostvaruje način donošenja odluka i politike raspodjele moći. Na mikrorazinama to je najbolje vidljivo kroz pozitivan uticaj na funkcioniranje tržišta, a na makro razinama kroz mrežu institucija i organizacija povezanih sa Vladom. Putnam to razumijeva kao set horizontalnih mreža, udruženja i organizacija građanskog usmjerenja i pratećih normi koje imaju uticaj na razvoj zajednice. Mreže i norme su empirijski povezane i imaju uticaja na ekonomski i socijalni razvitak. Glavna osobina je omogućavanje stvaranja usaglašavanja koje će rezultirati opštim dobrom za najveći broj članova. Nešto širi pojam se odnosi i na vertikalna udruženja koja uključuju entitete različitih dosegaa i snage, imaju hijerarhijski karakter.

Mjerenje prepostavlja da nešto mora biti definirano kako bi se moglo mjeriti. U skladu sa donekle nepreciznim određenjem šta je socijalni kapital, inherentno se nameću poteškoće oko liste indikatora socijalnog kapitala. Moraju biti razvijene konceptualne definicije, i još važnije, operacionalne definicije. Značajna upotreba indikatora zahtijeva konceptulni okvir unutar kojih mogu služiti za procjenu trenutnog stanja socijalnog kapitala, za mjerenje veza između izabrane strategije i rezultata razvoja kao i za procjenu mogućih varijanti. Općenito se smatra važnijim naglasiti uže definicije na mikroinstitucionalnom nivou, nego na širim makroperspektivama. Na mikrorazinama je moguće navesti set pratećih varijabli i njihovih indikatora koji će kon-

kretizovati pojam socijalnog kapitala. To ne znači da se moraju zanemariti aktualne baze podatka, nego, naprotiv mogu biti ukomponovane u analizu. Jedan od načina pojašnjavanja socijalnog kapitala je navođenje inventara civilnih udruženja i njihovih osobina (poput broja članova; frekvencije sastanaka; dimenzija članstva po osnovu etničkih, rodbinskih ili drugih linija; način donošenja odluka i sl.). Takvi inventari su teško dostupni, izuzev ako se ne poduzme konkretno istraživanje.. Vrijednost takvih pristupa leži prije svega u činjenici da se može uočiti dinamika stvaranja udruženja (kako, zašto i od koga je organizovana?) i njihova djelotvornost.

Za srednji nivo konceptualizacije socijalnog kapitala, koji uključuje hijerarhijska udruženja, isti indikatori udruživanja mogu biti upotrijebljeni, ali uključuju širi broj relacija. U makrokonceptualizaciji, pravni sistem i aspekti funkcionisanja Vlade ( kao sposobnost da se ugovori poštuju i provode), podrazumijevaju se u analizi socijalnog kapitala. Ukratko, potpuna analiza socijalnog kapitala podrazumijeva razvijanje i poznavanje mikro i makrorazina.

Na makronivou analize, socijalni kapital se navodi kao kategorija kapitala (pored fizičkog, prirodnog i ljudskog) koja doprinosi ekonomskom razvoju, dinamici investiranja i pravičnosti u pristupu resursima. Jedan oblik analize obuhvata proizvodnu funkciju modela, koji objašnjava GDP rast kao funkciju rasta rada, kapitala i tehnologije. Nakon uračunavanja tehnološke razine kapitala, rezidualni kapital se razumijeva kao ljudski i socijalni kapital. To objašnjava zašto npr. istočnoazijske zemlje imaju propulzivniji rast od drugih regija sa istom ili još kvalitetnijom razinom prirodnog kapitala.

Alternativni model je direktna procjena rasta i investicija specifičnih komponenti socijalnog kapitala. Pored ovoga indikatori uključuju političke i demokratske aspekte društva, a analiza je usmjerena na političku nestabilnost i pripadajuća mjerenja, zatim mjerenje civilnih i političkih sloboda, mjerenje prihvatanja rizika, provedbe ugovora i imovinskih prava. Pored ovih mjerenja vrše se i analize ekonomske dezintegracije i socijalne dezorganizacije kao što su kriminal, stopa samoubistava, štrajkovi, stopa razvoda brakova i tome slično.

### **Indikatori socijalnog kapitala**

U nizu studija empirijskog karaktera indikatori socijalnog kapitala kroz horizontalne asocijacije rasvjetljavaju mikroperspektivu i uobičajeno se odnose na analizu unutar pojedine regije ili zemlje.

Horizontalna udruženja:

- broj i tip udruženja
- broj članova u lokalnim udruženjima
- broj učesnika u donošenju odluka
- prisustvo rodbinskih veza u udruženjima
- visina prihoda, homogenost zanimanja unutar udruženja
- nivo povjerenja između domaćinstava na selu
- nivo povjerenja u gradu
- nivo povjerenja u sindikatima
- percepcija nivoa organizacije zajednice
- pouzdanost u odnosu na mrežu podrške
- procenat pomoći prihodima domaćinstva
- procenat troškova domaćinstva za poklone i transfere

Civilno, građansko i političko društvo

- indeks civilnih prava
- procenat populacije suočen sa političkom diskriminacijom
- indeks intenziteta političke diskriminacije
- procenat populacije suočen sa ekonomskom diskriminacijom
- procenat populacije uključen u separatističke pokrete
- indeks političkih prava
- indeks političkih sloboda
- indeks demokratije
- indeks korupcije
- indeks vladine neefikasnosti
- snaga demokratskih institucija
- mjerenje ljudskih sloboda
- mjerenje političke stabilnosti
- stepen decentralizacije vlade
- stepen glasanja
- politički atentati
- ustavne promjene
- prevrati

Socijalna integracija

- indikator socijalne mobilnosti
- mjerenja jačine socijalnih tenzija
- etnolingvistička fragmentacija
- stope kriminaliteta
- broj zatvorenika na 100.000 ljudi
- stopa nezakonitih radnji



- procenat domaćinstava sa jednim roditeljem
- pobune i protesti
- štrajkovi
- stopa ubistava
- stopa samoubistava
- stopa razvoda
- stopa nezaposlenosti mladih

Zakonski aspekti:

- kvalitet birokracije
- nezavisnost pravnog sistema
- rizici eksproprijacije i nacionalizacije
- nepriznavanje ugovora od strane vlade
- provedivost ugovora

U studiji koja je uključila 29 zemalja, direktna mjerenja povjerenja i građanske suradnje (uzetih iz World Value Survey) su rezultirala nalazom da je svaka varijabla imala značajno pozitivan rezultat, nakon provjere svih determinanti rasta. Tako je konstatirano da je povjerenje najvažnije u zemljama sa niskim primanjima i da ono funkcioniра kao zamjena za formalne institucije koje provode vlasnička prava i ugovore. Također je otkriveno da, u istraživanjima gdje je poduzet regresijski model analize, politički režim predstavlja eksplanatornu varijablu. Građanske i političke slobode pozitivno koreliraju, dok represivne režime karakteriše niži rast. Politička nestabilnost je također povezana sa nižim ekonomskim rastom<sup>11</sup> Ekonomski rast će biti uglavnom ometen kada se varijable destabilizacije i dezorganizacije u političkom i socijalnom životu nametnu kao dominirajuće na taj način da koloniziraju većinu drugih i korisnijih procesa u društvu. Neke empirijske studije su utvrdile da varijable koje mjere provedbu ugovora, rizik eksproprijacije, korupciju i kvalitet vladine birokracije, su moćni eksplanatorni faktori stope razvoja. Zemlje sa formalnim institucijama zaštite privatnog vlasništva i ugovornih prava osiguravaju klimu koja vodi razvoju povjerenja i građanske suradnje. Tako, povjerenje predstavlja poželjnu konstantu u razvoju koju različite sredine postižu bilo formalnim ili neformalnim sredstvima. Ono je pretpostavka, i to minimalna, bilo kakvog razvoja.

U nizu drugih studija fokus je bio usmjeren na analizu rezultata socijalne

---

<sup>11</sup> C Grootaert, 2001, p. 10-24. Grootaert, C., 2001 "Social Capital: The Missing Link", in Dekker, P. and Uslaner, E.M. (eds) "Social Capital and Participation in Everyday Life", London: Routledge.

integracije i dezintegracije na ekonomiju. Tranzicijske ekonomije istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza su pokazale katastrofalne rezultate, bolje reći nesposobnost tranzicije u pogledu rekonstrukcije društva. Ono što je izostalo jeste konsenzus o tome šta promjena treba da znači, a ne koliko pojedine grupe i oligarhije mogu preuzeti društvenog bogatstva za sebe. Nedostatak konsenzusa i povjerenja su rezultirali lošim promjenama za najveći broj ljudi i na duži period oštetili zdrave dijelove populacije koja je sposobna izvesti ekonomske promjene. Dio dezorganizacijskih procesa predstavljaju i ekonomske migracije, koje povratno djeluju na revitalizaciju siromaštva u tranzicijskim zemljama. Činjenica je da ekonomski razvoj ovisi o socijalnoj integraciji i stabilnosti institucija.

Određene forme socijalnog kapitala mogu imati jak uticaj na ekonomski rast i mogu doprinijeti stvaranju održivog ekonomskog razvoja. Međutim, mogući su i negativni procesi, osobito u slučajevima kada vlada ne promovira ili ne štiti osjetljive dimenzije socijalnog kapitala, kao opšteg dobra. Ukoliko se funkcionisanje vlade ne ukomponira u elementarnu ideju socijalnog kapitala kao opšteg dobra onda je riječ o nepouzdanom okružju. U tom okružju se javljaju pokušaji da se kompenziraju ti nedostaci preko donatorske mreže. Nekoliko je principa koji su stimulirani od strane donatorske mreže u stvaranju donatarskog kapitala.

- Prije dizajniranja projekta potrebno je identifikovati postojeće institucije, socijalne mreže koje doprinose rastu, ali i one koje ometaju rast. Takve procjene će zaštititi projekte od slabih osobina socijalnog kapitala, a ojačati njegove pozitivne dimenzije.
- Upotreba lokalnog nivoa socijalnog kapitala podrazumijeva angažman onih institucija i udruženja koja mogu pomoći u razvoju projekta. To ima potencijale da unaprijedi ciljeve, reducira troškove projekta i ohrabri održivost projekta u vremenskoj perspektivi. Osim toga, tim situacijama se uglavnom ojačavaju veze između postojećih udruženja i institucija što u krajnjoj liniji rezultira ojačanim socijalnim kapitalom. Ovo zahtijeva pažljivu selekciju organizacija koje su istinski zainteresirane za postizanje koristi i imaju insterese za realizaciju projekta. Stvaranje povoljne okoline, u smislu jačanja socijalnog kapitala, ovisi od opšte političke klime. Politička klima može ohrabriti ili obeshrabriti lokalne organizacije. Stvaranje povoljne klime je karakterizirano opštim dobrom i jačanjem onih mehanizama koji promoviraju dijalog i rješavanje konflikta između ekonomskih subjekata.
- Direktno investiranje u socijalni kapital znači direktnu podršku postojećim organizacijama i nastanak novih. U praksi nevladine organi-

zacije i lokalna vlada mogu zajedno raditi na opštem dobru. Nacionalne i međunarodne donatorske grupe mogu podržati međunarodne nevladine organizacije i ojačati saveze lokalnih udruženja. Participatorni procesi u projektu doprinose izgradnji socijalnog kapitala uvlačenjem šire grupe korisnika, te se na taj način stvara povjerenje između mase korisnika i udruženja.

- Mjerenje socijalnog kapitala i empirijske procjene razvoja predstavlja osnovu na kojoj se može promovirati dalje istraživanje potencijala socijalnog kapitala. Istraživanja bi se trebala najviše odnositi na vezu sa lokalnim organizacijama i teorijski je moguće uspostaviti mikro-makro veze između različitih socijalnih kapitala u smislu preciznije konceptualizacije.

Osnovni problem nepovjerenja u društvu nije nestabilnost, nego nedostatak razvoja obuhvatnijeg demokratskog sistema, poznat kao demokratski kapital, koji omogućuje građanima puniju uvježbanost u njihovim izražavanjima prava, svijesti i participacije. Postojanost i relativna stabilnost određenih društava u Italiji, sjevernoj Švedskoj i metropolitanskim oblastima Holandije pokazuju da građani nisu u potpunosti u stanju da riješe probleme kolektivnom akcijom. U istim zemljama u različitim regionima poput sjeverne Italije ili južne Švedske ljudi mogu uspješno da rješavaju većinu problema, upravo zahvaljujući uvježbanosti građana u relacijama sa političarima. Postavlja se pitanje gdje je izvor ovih razlika, i kako ih socijalni kapital generira. Poznato je da društva sa visokim stepenom povjerenja bolje funkcioniraju i bolje su opremljena u postizavanju kolektivnih ciljeva. To još uvijek nije odgovor na pitanje šta je to u društvu što dopušta razvoj ili pad novih nivoa i modela socijalnog kapitala. Moguće je razlikovati temelje na kojima se pojavljuju povoljni i nepovoljni ciklusi. Nepovoljni ciklusi generiraju neugodne i zle društvene norme, i mogu u vremenskoj perspektivi poslužiti kao uvježbanost u rješavanju određenih problema. Iako sociologiji nije svojstveno da na ovaj način tretira ovu pojavu ipak postoje određene prisile za nastanak zla. Tamo gdje je nesigurnost veća ljudi će posegnuti za većom sklonošću ka nepoštenim relacijama, ne bi li nekako kompenzirali nedostatak pouzdanosti. Tako se krug zatvara, i on je poznat kao virtuous circle. S druge strane, virtuous circle izrastao je na temelju povjerenja i sigurnosti. Neki autori ove krugove vide u obliku spiralnih odnosa koji su razvijeni iz mreže udruženja i, još šire, iz socijalne interakcije. Drugi autori nastoje da kroz analizu institucionalnih temelja otkriju generaliziranu sigurnost ili nesigurnost.

Društveno usmjereni pristupi analizi socijalnog kapitala pretpostavljaju da stavovi i norme, razvijeni u civilnom društvu, su produkt regularnih socijal-

nih i dominantno face-to-face interakcija, kao što su npr. dobrovoljna udruženja. Osnovni izazov za ove analize je dokazati da socijalna interakcija stvarno ima korisne posljedice. Karakteristike socijalne interakcije imaju uticaja na učesnike u kreiranju civilnih orijentacija. Činjenice koje potvrđuju društveno orijentirani pristup impliciraju da je uloga udruženja u stvari sposobnost rješavanja problema. Relacije između članova udruženja, međutim, ne mogu biti osnova za generalizirano povjerenje. Nonna Mayer u tekstu *Democracy in France: Do Associations Matter*<sup>12</sup> je pokazala da ne postoji veza između povjerenja i face-to-face relacija u udruženju. Udruženja su više izraz nekog oblika prisile i strategija balansiranja između konflikta i suradnje. Joep de Hart i Paul Dekker u analizi *A Tale of Two Cities: Local Patterns of Social Capital* su dokazali da relacije između članova u udruženju koreliraju sa povjerenjem samo u seoskim, ruralnim oblastima Astena, ali ne i u gradu Dordrechtu. Istraživanja vršena u Norveškoj i Belgiji su pokazala da članstvo u udruženjima je samo potencijalno povezano sa povjerenjem, ali ovo nije bez rezervi. Stvarno pitanje je da li varijacije u korelaciji udruženje – povjerenje ima dodatnih socijalizacijskih efekata na participante. Hooghe je razriješio ovu dilemu dokazom da članstvo u udruženjima ima značajan rezultat u odnosu na vanjska kretanja. Socijalizacijski efekti u udruženjima su djelotvorni kada se članovi udruženja udružuju na temelju vrijednosne polarizacije. Udruženja koja njeguju određeni set vrijednosti, vjerovatno neće njegovati inkompatibilne vrijednosne orijentacije. Religiozna udruženja neće u potpunosti njegovati vrijednosti svjetovnih udruženja. Na neki način u pejsažu udruženja postoji izvjesna kulturalno-simbolička podjela rada, pa su tako upitni oni članovi koji pripadaju većem broju udruženja. U nestabilnim društvima može se lako desiti da jedan član pripada većem broju inkompatibilnih udruženja. Suština je u tome da udruženja preko ovih članova pribavljaju eksterni ugled i veću količinu simboličkog kapitala. Vjerovatnoća je da će ljudi izabrati ona udruženja koja odgovaraju njihovim socijalnim stavovima, i to se može nazvati ciklusom “selekcije i adaptacije”, koji su se samoizabrali u određene organizacije. Ovo praktično implicira da su socijalizacijski efekti više prevalentni u homogenim okružjima gdje su vrijednosni modeli slični. Udruženja predstavljaju krucijalne mehanizme u uspostavljanju efektivnih mreža između građana i političkog sistema. Članstvo, da li u političkim ili nepolitičkim organizacijama, dopušta građanima pristup političkoj sferi i zbog toga udruženja mogu biti razmatrana kao pregovarački instrument. Relacije između političke efikasnosti i članstva u ud-

---

<sup>12</sup> Mayer, Nonna, 2003, *Democracy in France: Do Associations Matter*. In: *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, ed. By Marc Hooghe and Dietlind Stolle, New York:Palgrave Macmillan p.43-65.

ruženjima može biti rezultat procesa samoodabira. Ona osjećanja u političkoj sferi koja aktiviraju članove mogu ojačati njihovu političku volju, ali ne može svaki tip organizacije imati isti efekat na političko povjerenje i politički interes. U nekim socijalnim pokretima ili sindikatima vjerovatno će politika biti redovno diskutirana, ali neke organizacije to ne dopuštaju jer smatraju politiku izvorom nesuglasica. Neke organizacije i udruženja nisu ni zainteresirani za politički uticaj. Međutim, velik broj drugih organizacija jeste i ljudi ako nemaju pristupa udružanjima koja mogu govoriti u njihovo ime i definirati njihove interese, onda pojedinci imaju ograničene mogućnosti da budu saslušani od strane drugih ili da imaju uticaj na politički proces. Suština je da udruženja i interesne grupe i pregovaračke lobi grupe predstavljaju ključni mehanizam za dostupnost javnog dobra, kako članova, tako i nečlanova. Ovaj uvid ima važne reperkusije za teoriju socijalnog kapitala, jer socijalizacijske funkcije udruženja predstavljaju vezu između strukturalnih i kulturalnih aspekata socijalne interakcije. Udruženja i organizacije povezuju građane sa njihovim demokratskim sistemom jer su naglašene norme reciprociteta, generalizovano povjerenje i različite mreže između ljudi koje imaju konsekvence po demokraciju.

Institucionalno centrirani pristup socijalnom kapitalu olakšava oblike udruženja, osobito ako su potpomognuti vladinim sektorom. Aspekti ovih odnosa i karakteristika političkih institucija mogu biti posebno korisni u izgradnji povjerenja i pratećih vrijednosti proizašlih iz suradnje. Različite socijalne interakcije, te institucionalne i vladine službe mogu doprinijeti nastanku socijalnog kapitala. Ove preference nisu fiksirane, nego se podrazumijeva da postoji međusobna oslonjenost između udruženja i vladinog sektora. Istraživački je vrlo zanimljivo utvrditi pod kojim uslovima ova dva resursa mogu biti korisni za socijalni kapital. Istraživanja sugeriraju da čak određeni tipovi članstva u udruženjima predstavljaju glavne procese u angažmanu i nastanku veza vlada – civilno društvo. Aspekti vladine politike i političkih institucija sa jedne strane, i socijalne podjele i disperzije s druge strane, imaju uticaja na nivo i modele socijalnog kapitala. Uzročne relacije u teoriji nisu uvijek jasne, ali se impliciraju ove veze. Očigledno da je riječ o višestrukim multiplikovanim procesima u kojima se socijalni kapital obnavlja kroz normu reciprociteta, ali i socijalizacijski procesi. Uporedne analize dopuštaju razlikovanje mikro i makro efekata članstva na socijalni kapital.

Većina autora zaključuje da multiple overlapping ili preklapajuće funkcije tendiraju da povežu i ujedine aktere u socijalnoj disperziji. U protivnom socijalna realnost se pojavljuje kao disperzna i neujedinjena, a zahvaljujući kapitalu socijalna supstanca se harmonizira i postaje objektivna, vidljiva za

grupe i pojedince. Institucionalne determinante socijalnog kapitala obogaćuju civilno društvo, osobito u području istraživanja susjedstva, vladine politike, karaktera i oblika birokratizacije društva, te uloge političkih i ekonomskih elita. U zavisnosti od konkretnih nalaza moguće je konstantirati kako se generira povjerenje, drugim riječima kako se stvara ili kako se dezintegriše socijalni kapital. Unatoč nizu nepredvidljivih determinanti, istraživanja ovog tipa mogu sugerirati neke opcije i strateške intervencije u cilju očuvanja temeljnih kulturalnih i moralnih vrijednosti društva, kao što je borba protiv siromaštva, stvaranje institucija i procedura za konkretnije rješavanje problema i tome sl. Izvjesno je da socijalni kapital ovisi od održavanja i sinergističke interakcije između civilnog društva i vladinih institucija. To može biti shvaćeno kao način da se društvo usmjerava u socijalno poželjnom smislu, iako pripadajući procesi značajno zavise od istorijskih i drugih okolnosti.

Povjerenje, kao izvedenica socijalnog kapitala izraslo iz interakcije face-to-face, tendira da se proširi na osobe i grupe koje se međusobno ne poznaju, i to ona vrsta povjerenja koje se generalizuje kao princip. Ova osobina ima moćne potencijale u onim slučajevima kada se zajednica suočava sa problemima koji mogu lako postati zajednički (kriminal, nasilje u zajednici, zloupotreba droga, ekonomska neravnoteža i sl.). Iz povjerenja se rađa tolerancija i suradnja sa građanima kao potencijalnim korisnicima rješenja koja socijalni kapital rješava. U teoriji se to zove javni socijalni kapital<sup>13</sup>. Prilično je nedokazana hipoteza da sva udruženja doprinose jednako javnom socijalnom kapitalu, kao ni da se kreću u pravcu opšteg dobra. Ako je udruženje samo po sebi uže konstituirano ono će imati i manji domet i predstavljat će više individualni resurs, nego kolektivni. Niz udruženja predstavlja oblike i segmente koji su predstavljali subkulturu, ali one ponude koje je subkultura ponudila kao vrijednosti ušle su u dominantnu kulturu i predstavljaju resurs javnog socijalnog kapitala. U tim slučajevima trebalo je vremena za sticanje povjerenja ili uzajamnosti da jedna ideja subkulture postane dio javnog socijalnog kapitala<sup>14</sup>.

Pokazatelji javnog društvenog kapitala:

1. Kao skup pokazatelja koji obuhvaća načine participacije i angažmana u politici i zajednici. To pomaže razumijevanju političkih i ekonomskih pitanja i za ona udruženja koja su apolitična jer udruženja kultivišu sposobnosti za organizaciju i komunikaciju značajne za po-

---

<sup>13</sup> Stole, Ditlind Rohon, R. Tomas: Jesu li sva udruženja slična?, u: *Posle Tokvila*, ur. Bob Edwards, Majkl Foli, i Mario Dajani, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci: 2001, s. 193.

<sup>14</sup> Ibidem, str. 196.

- litiku, i na taj način olakšavaju direktnu političku aktivnost.
2. Drugi skup pokazatelja se odnosi na generalizovano povjerenje i uzajamnost u zajednici. Jednostavno, postoji spremnost da se vjeruje drugima, i to se zove "zaduženost", kao oblik kapitala za koji se vjeruje da će se uzvratiti na isti način. Tako se uspostavlja lanac obaveza i očekivanja, a on je moguć samo kroz povjerenje.
  3. Treća grupa pokazatelja se odnosi na povjerenje prema javnim službenicima i institucijama. Ovaj skup predstavlja stalnu i otvorenu temu u pogledu teorije socijalnog kapitala.
  4. Četvrti skup indikatora se odnosi na varijable, značajne za društveni kapital, kao što je tolerancija i optimizam. Tolerancija je spremnost da se bude fleksibilan i prema onima koje ne poznajemo i na taj način olakšava uzajamnost.

Socijalni kapital izražava spremnost da se niz servisa i aktivnosti obavi umjesto institucionalnih organizacija. Tako postoji niz dobrovoljnih organizacija i udruženja koja svojim aktivnostima znatno olakšavaju rad zvaničnih institucija, posebno u oblastima edukacije, pravnog posredovanja ili medicinske pomoći. Socijalni kapital na taj način ne samo da zahtijeva povjerenje društvenih i političkih odnosa, nego ga stvara i produbljuje. Funkcija zvaničnih institucija biva jednostavnija i preciznija. Autori navode rezultate uticaja članstva u udruženjima društvenog kapitala u SAD, Njemačkoj i Švedskoj i konstatiraju da članovi udruženja imaju u pravilu veći procenat učešća u političkoj participaciji, angažmanu i komunalnim aktivnostima. Kao indikatore socijalnog kapitala su analizirali političke kontakte i angažman, te komunalnu i socijalnu participaciju. Osim ovih indikatora u obzir su uzeli socijalnu "zaduženost", generalizovano povjerenje, povjerenje u javne službenike i institucije, optimizam, tolerancija prema marginalnim ljudima i autsajderima. Utvrdili su da različiti dijelovi socijalnog kapitala, povezani sa članstvom u udruženju, u tijesnoj su vezi sa članstvom u drugim dobrovoljnim udruženjima i sa izrazito visokim nivoom generalizovanog povjerenja i komunalne uzajamnosti. Drugo, utvrdili su da iz različitih tipova udruženja izvire i različiti tipovi povjerenja. Tako udruženja koja su fokusirana na kulturu iskazuju povjerenje u širokom rasponu, dok udruženja fokusirana na uže interese nastoje da produciraju veći stepen povjerenja u politiku i institucije. Treće, utvrdili su da različitost udruženja jednostavno unapređuje socijalni kapital.

Potencijali socijalnog kapitala su uočljivi u funkcioniranju političkog poretka na globalnom nivou. Kao što je istaknuto civilno društvo stalno akcentira promociju uspješne demokratske vladavine tako što socijalizira građane,

unapređuje njihove građanske sposobnosti i otvara perspektive za rješenje problema. Snažna civilna društva mogu predstavljati zaštitu od nedemokratskih politika, budući da je svijet izdijeljen na različita politička iskustva i situacije, da postoje demokratska i nedemokratska društva, i da ljudska prava nisu podjednako zaštićena. Jednu od najvažnijih tema socijalnog kapitala predstavljaju ljudska prava i ugrožene slobode, ali isto tako i zaštita prirode. Budući da su ovi problemi univerzalni to je predstavljalo osnovu za organizaciju nadnacionalnih socijalnih pokreta koji nastupaju sa stanovišta da nacionalni problemi, i shodno tome i nacionalne mreže za rješavanje tih problema, postaju stvar globalne prirodne ravnoteže (na primjer sječa šume u Brazilu ili Kanadi, zagađenje vode, zraka i tla, produbljena ekonomska neravnoteža). Postojeća udruženja na nacionalnom nivou direktno se uključuju u globalne mreže i kvantitativno i kvalitativno. Na taj način se nacionalne mreže i udruženja ojačavaju i dobijaju dodatnu socijalnu energiju iz globalnog okružja. Preko globalnih društvenih pokreta se iniciraju javni problemi nacionalnih jedinica i kroz institucionalizaciju stječu status globalnih problema. Globalne organizacije izrasle na temelju globalne međuzavisnosti imaju veći efekat na nacionalne vlade nego matične nacionalne mreže i udruženja. Osobit rast globalnih udruženja se odnosi na probleme životne sredine i tradicionalne zaštite ljudskih prava. Niz globalnih organizacija imaju za cilj da kontrolišu nacionalne vlade u međunarodnim pregovorima bez kojih pojedine države ne mogu da stabiliziraju svoj status u međunarodnoj zajednici. Djelovanje globalnih organizacija prema oblastima procentualno uglavnom se odnosi na ljudska prava, životnu sredinu, prava žena, mirovne pokrete, svjetski poredak, razvoj i ostalo.

Način na koji mreže i udruženja globalnog nivoa blokiraju neodgovornost nacionalnih vlada jeste dovođenje aktualnog nacionalnog sukoba u vezu sa zakonima i normama međunarodnog prava. Na taj način se odgovornost vlada globalizira u smislu da njihovi odnosi sa ostalim svijetom imaju relaciju štete ili koristi. Osigurati spoljašni pritisak na vladu osnovni je zadatak lokalnih i nacionalnih mreža i udruženja. Zanimljivo je da lokalne organizacije i udruženja s druge strane uvećavaju i kreiraju profil i strategiju globalnih udruženja i na taj način definiraju zajedničke interese različitih oblasti i regiona. Tako se stvaraju globalni identiteti koju mogu da budu oblikovani kao kvalifikovan oblik kontrole neodgovornih vlada. Učešće globalnih udruženja izraslih iz socijalnog kapitala stvara tkz. globalno javno mnijenje koje omogućava da se čuje glas onih koji su formalno isključeni iz međunarodne arene, pa i iz javne politike svojih zemalja, osobito u slabim demokracijama ili totalitarnim društvima, gdje su uglavnom i zabranjene civilne i druge organizacije kao segment socijalnog kapitala. Uključivanjem niza lokalnih organi-



zacija preko globalnih u raspravu o problemima, obezbjeđuje se ne samo međusobno upoznavanje, nego i dijalog, učenje političke kulture i sticanje iskustava u suočavanju sa globalnim problemima. Važna posljedica globalizacije socijalnih pokreta i globalnog socijalnog kapitala je u tome što zastupnici iz različitih kulturnih diskursa mogu da dijele mnogo više zajedničkog nego sa svojim lokalnim okruženjem. Ti pojedinci dijele povjerenje i afinitete koji proističu "iz njihovog pristupa istim kulturnim rezervama i njihovom usvajanju na osnovu kojih konstruišu svoje odvojene identitete"<sup>15</sup>.

Pokazatelji socijalnog kapitala poput povjerenja, stavova i normi, socijalne infrastrukture, udruženja, ne predstavljaju po sebi socijalni kapital. To zavisi od specifičnih konteksta u kojima su nastali. Socijalni odnosi, da bi postali društveni kapital, moraju predstavljati oblik odnosa koji su resurs. Specifičan socijalni kontekst društvenog kapitala povezan je uvijek sa nekim oblikom resursa. Resurs može biti generalizovano socijalno povjerenje ili skup civilnih normi koje predstavljaju okvir za djelovanje i iniciranje akcije. Kontekst koji omogućuje socijalni kapital otkriva niz slabosti u zajednici koja je voljna da ih rješava. Kada se stanje u zajednici pokuša povezati sa širim kontekstom uočava se da kvaliteta zajednice, gdje je kriterij varijabla socijalni kapital, različito distribuirana mjera povjerenja. Udruženja i organizacije olakšavaju ekonomske i demografske performanse putem svog uticaja na vladine institucije, ali i na pojedince. Socijalni kapital koji je na raspolaganju proističe iz socijalnih infrastrukture koje postoje i nastaju sa ciljem olakšavanja niza individualnih i kolektivnih vrsta. Međutim sama gustina udruženja nije dovoljna, kao ni postojanje normi. Agregatna stanja prihvatanja normi se odnose na aktivno učešće u kreiranju socijalnog kapitala sa ciljem da proizvedu kumulativne efekte i da budu vidljivi u pejzažu ostalih udruženja, bilo na lokalnom ili na nacionalnom nivou. Da bi socijalni kapital izrastao iz društvene strukture ona mora biti sposobna da obezbijedi višestruke veze u zajednicama i van njih. Također, moguće je da dođe i do konflikta između sličnih udruženja oko prirode opšteg dobra. Teorija razlikuje bonding social capital koji se odnosi na vezujući socijalni kapital, a binding social capital se odnosi na obavezujući socijalni kapital. I jedan i drugi oblik kapitala predstavljaju oblike niže razvijenosti u odnosu na vezujući socijalni kapital koji se odnosi na veze između ljudi koji imaju veći i značajniji nivo u donošenju odluka i raspodjelu resursa, te na taj način omogućuju siromašnima potencijalni pristup naknadnim resursima.

---

<sup>15</sup> prema Dž. Smit, Džeki: Globalno građansko društvo, u: *Posle Tokvila*, ur. Bob Edvards, Majkl Foli, I Mario Dajani, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovc: 2001, s. 276

Osobito je važno istaći da u multikulturalnim i ratom razorenim društvima, sa nejednakom distribucijom moći i resursa, raste nepovjerenje između etničkih zajednica (približavanje bonding social capitalu ili prinudnom kapitalu izraslog na temelju istog etničkog porijekla). U tom stanju potencijal konflikata između etničkih grupa stalno postoji. U stanju rigidnih iskustava, poput minulnog rata, može se očekivati da se etničke zajednice učvrste oko nekoliko bitnih iskustava, poput preživljavanja, iskustva genocida, naglog siromašenja, gubitka perspektive i sl. i da na osnovu njih grade svoj socijalni izraz. Tipična zamka je stanje zatvorenosti i izolacije što dovodi do daljeg siromašenja i narastanja međuetničkog nepovjerenja.

**Bibliografija:**

- Bourdieu, Pierre. „The Forms of Social Capital.” *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed.by John G. Richardson, Greenwood Press: New York, 1986.
- Coleman, James, ” SocialCapital in the Creation of Human Capital”, *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, 1988. p.95-120.
- Hanifan, L. J. *The Community Center* . Boston: Silver, Burdette and Co. 1920.
- Grootaert, C. “Social Capital:The Missing Link”, in Dekker,P. and Us-laner, E.M.(eds) *Social Capital and Participation in Everyday Life*, London: Routledge, 2001.
- Mayer, Nonna, Democracy in France: „Do Associations Matter“ in : *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, ed. By Marc Hooghe and Dietlind Stolle, New York:Palgrave Macmillan, 2003.
- Putnam, Robert, with R. Leonardi and R. Nanneti, 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, N.J. Princeton University Press, 1993.
- Stole, Ditlind Rohon, R. Tomas: Jesu li sva udruženja slična?, u: *Posle Tokvila*, ur. Bob Edvards, Majkl Foli, I Mario Dajani, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci: 2001,
- Dž. Smit, Džeki: Globalno građansko društvo, u: *Posle Tokvila*, ur. Bob Edvards, Majkl Foli, I Mario Dajani, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci: 2001.
- Tocqueville, Alexis de, ( first published 1840) *Democracy in America* New Rochelle, New York: Arlington Press, 1966.